

ται και πώς εντάσσεται στον κόσμο που ήδη γνωρίζουμε. Η τυπολογία αναφέρεται στα στάδια της πορείας που έχει διανύσει η νεωτερική επεξεργασία της πραγματικότητας, και, σύμφωνα με μια παλαιά κοινωνιολογική παράδοση που ανάγεται ήδη στο έργο του Κοντ, διακρίνει τρία τέτοια στάδια. Μια τέτοιου είδους τυπολογία δεν αποτελεί βεβαίως πρωτοτυπία. Αν και με διαφορετικό περιεχόμενο, μεγάλο μέρος της σχετικής με τις νέες τεχνολογίες βιβλιογραφίας αναφέρεται στο «τρίτο στάδιο της τεχνολογικής επανάστασης», στο «τρίτο κύμα» ή στην «τρίτη παραδειγματική αλλαγή» (βλ., για παράδειγμα, τις αναφορές στον Βονβ 2002).

α. Ο κόσμος «για εμάς»

Το πρώτο στάδιο συνίσταται στη σταδιακή ανακατασκευή της φύσης και στη διεύρυνση των ορίων της. Η ανακατασκευή αυτή είναι προϊόν θεωρητικής και τεχνολογικής παραγωγής. Συμπεριλαμβάνει δε την κανονιστική ρύθμιση (με τη σημασία που αποδίδει σε αυτή την έννοια ο Κανγκιλέμ όταν μιλάει για τον κανονιστικό χαρακτήρα της επιστήμης – Canguilhem 1993: 413 κ.ε.) της περιβάλλουσας φύσης και επομένως τη μετατροπή της σε έναν «φυσικό κόσμο», που ταυτοχρόνως γίνεται ο κόσμος «για εμάς» (βλ. Mol και Spaargarten 1993: 445 κ.ε.).

Με αυτή την έννοια είναι πλέον (κι αυτό το «πλέον» χαρακτηρίζει ήδη την πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης) αδύνατο να μιλάμε για την παρθένα φύση ως το «άλλο» του δικού μας κόσμου, εκτός των αναφορών στο «άγριο» (όπως συμβαίνει σε μέρος της περί νέων τεχνολογιών

βιβλιογραφίας – βλ., για παράδειγμα, Borgmann 1984). Η φύση παντού γύρω μας είναι και προϊόν παρεμβάσεων ή, για να το διατυπώσω σε όρους της θεωρίας περί διακινδύνευσης των Μπεκ και Γκίντενς, έχει ήδη προ πολλού επέλθει το «τέλος της (εξωτερικής) φύσης»:

όλη η ανθρώπινη ζωή εκτυλίσσεται εντός τόπων που έχουν δημιουργηθεί από τον άνθρωπο [...] σχεδόν όλες οι σημαντικές όψεις της φύσης έχουν υποταγεί στην ανθρώπινη παρέμβαση και τον έλεγχο.

(Mol και Spaargarten 1993: 445-446)

Ο παραπάνω προσδιορισμός του πρώτου, του «για εμάς» φυσικού κόσμου απαιτεί τρεις σύντομες διευκρινίσεις.

(1) Χρησιμοποιώ τον όρο *ανακατασκευή*, υιοθετώντας μια φιλοσοφική αντίληψη που συνδέει την *Κριτική του καθαρού Λόγου* (Kant 1968) αφενός με τις μεθοδολογικές επισημάνσεις του Μαρξ (Marx 1989) και αφετέρου με έναν «ήπιο» κονστρουκτιβισμό (βλ. Κουζέλης 2006). Στο πεδίο της επιστήμης η αντίληψη αυτή μας επιτρέπει να απεμπλακούμε από τα δυσεπίλυτα προβλήματα της οντολογίας και να στραφούμε στο ζήτημα της θεμελίωσης ως (ανα)παράστασης: το κρίσιμο ζήτημα είναι η ικανότητα της επιστημονικής εξήγησης, κατά την έκθεσή της, να *ανακατασκευάζει* την πραγματικότητα, κάτι που ελέγχεται διά της εφαρμογής. Τα επιστημονικά μας σχήματα πρέπει να «ταιριάζουν» (ας πούμε λίγο πρόχειρα: στα πράγματα) (βλ. Glaserfeld 1992). Στο βαθμό που η επιστήμη συμμετέχει στη διαμόρφωση της

πραγματικότητας, ο έλεγχος αυτός δεν μπορεί ποτέ να διακριθεί πλήρως από την παρέμβαση.

(2) Τόσο η εφαρμογή όσο και η παρέμβαση καθιστούν τα όρια μεταξύ επιστήμης (επιστημονικής θεωρίας) και τεχνολογίας δυσδιάκριτα. Τα όρια είναι δυσδιάκριτα γιατί πάντα η σκοπιά μας σημαδεύεται από την αναδρομική ανάγνωση της ιστορίας της επιστήμης (Canguilhem 1993). Η επιστημονική γνώση δεν είναι στατική, διαμορφώνεται, αποτελεί διαδικασία και επομένως υιοθετεί τις διορθώσεις που προκύπτουν από τον έλεγχό της. Στην αναδρομική μας ματιά εμφανίζεται επομένως πάντα να συν-διαμορφώνεται από την τεχνολογία που την ενσωματώνει.¹ Αλλά και πέραν αυτού: η «προβολή» των επιστημονικών μας σχημάτων πάνω στη φύση όχι μόνον δεν αφήνει τη φύση απολύτως άθικτη –ο Αλτουσέρ μας λέει ότι της προσθέτει τη γνώση της (Althusser 1977: 153)–, αλλά μας δίνει και τη δυνατότητα να «κατασκευάσουμε φύση» σύμφωνα με αυτά τα σχήματα. Ήδη τα επιστημονικά μας εργαλεία και όργανα μέτρησης είναι «εφαρμοσμένη θεωρία» ή «πραγματοποιημένα θεωρήματα» κατά τη διατύπωση του Μπασελάρ (Bachelard 1974: 149, 1980: 38). Πώς να μην ισχύει το ίδιο με τις συσκευές της τεχνολογι-

1. Συμμερίζομαι την κριτική που ασκούν πολλοί κοινωνιολόγοι της τεχνολογίας στο απλουστευτικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η τεχνολογία, διά της εφαρμογής, απλώς «εκτελεί» όσα η επιστήμη συμπεραίνει. Εξίσου προβληματική είναι και η αντίληψη ότι η τεχνολογία, ως εκπρόσωπος της «πράξης», απλώς παρέχει στην επιστήμη τα προς επίλυση προβλήματα. Για μια κριτική συζήτηση της σχέσης επιστήμης και τεχνολογίας βλ. τις συμβολές του τόμου Bijker, Hughes και Pinch (1987).

κής υποδομής (βλ. Ihde 1991: 62 κ.ε.) που εμείς τις προσθέτουμε στο περιβάλλον μας; Υπ' αυτή την έννοια είναι δύσκολο να αρνηθούμε ότι (τουλάχιστον εκείνη) η πραγματικότητα την οποία οι επιστήμες μάς εξηγούν αποτελεσματικά είναι πάντα και μια πραγματικότητα που έχει συν-κατασκευαστεί από αυτές τις επιστήμες, σύμφωνα με το βασικό επιχείρημα του Χάκινγκ (Hacking 1992).

(3) Από την παραπάνω παρατήρηση προκύπτει και το περιεχόμενο της «ρύθμισης». Αν στην καντιανή σύλληψη ξαναβρίσκουμε στα φαινόμενα τα οποία ονομάζουμε *φύση* την *τάξη* και την *κανονικότητα* που είχαμε θέσει εμείς οι ίδιοι ή η «*φύση του πνεύματός μας*» (Kant 1968: 179 [A 125]), τότε είναι «φυσικό» να ξαναβρίσκουμε στα προϊόντα της κατασκευής μας την επιστημονική νόρμα, βάσει της οποίας κατασκευάστηκαν. Η πλαισίωση όμως της φύσης από κατασκευές κανονισμένες βάσει μιας τέτοιας νόρμας επιτρέπει τη ρύθμισή της, εντός κάποιων ορίων. Μια όψη των ορίων αυτών καταγράφεται σε ό,τι με δέος παρουσιάζει η παγκοσμιοποιημένη πλέον καθημερινή ενημέρωσή μας ως «φυσικές καταστροφές». Αυτή η όψη των ορίων κατά κανόνα σχετίζεται με τα πεδία εκείνα της φύσης που η επιστήμη και η τεχνολογία ή δεν μπορούν («μακρο-φαινόμενα») ή δεν έχουν κατορθώσει ακόμα να συλλάβουν και να συνδιαμορφώσουν επαρκώς. Η άλλη τους όψη καταγράφεται στην ιστορία της επιστήμης και της τεχνολογίας με την εμφάνιση αυτού που ο Κουν αποκαλεί «ανωμαλίες» (Kuhn 1981: 121 κ.ε.). Από αυτόν γνωρίζουμε ότι οι ανωμαλίες αυτές μπορούν τελικά να οδηγήσουν σε επιστημονική επανάσταση και παραδειγματική αλλαγή. Κατά τη διατύπωση που χρησιμοποιήσα παραπάνω, στη δεύτερη αυτή περίπτωση έχου-

με να κάνουμε με σχήματα που «δεν εφαρμόζουν (ακριβώς)» στην πραγματικότητα. Η διαδοχή των «παραδειγμάτων» επιβεβαιώνει, τουλάχιστον επαγωγικά, ότι μια ελάχιστη απόσταση παραμένει πάντα και ότι επομένως η πλήρης σύλληψη και η πλήρης ρύθμιση αποτελούν («θετική» έστω) ουτοπία.

Ως χαρακτηριστική στιγμή αυτού του πρώτου σταδίου, της συγκρότησης ενός «φυσικού κόσμου για εμάς», θα μπορούσαμε να συγκρατήσουμε τον *ηλεκτρισμό*. Ο ηλεκτρισμός αποτελεί ένα συστατικό στοιχείο του περιβάλλοντός μας, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που να καθορίζει τις παραστάσεις και την αντίληψή μας γι' αυτό.

Χαραριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ευρύτατα συζητημένα πορίσματα των πρώτων ερευνών για τις «εσφαλμένες συλλήψεις», «ιδέες» ή «παραστάσεις» των παιδιών σχετικά με τα φυσικά φαινόμενα και τις έννοιες της φυσικής (βλ., για παράδειγμα, West και Fensham 1974· Driver και Easley 1978· Osborne, Bell και Gilbert 1983). Στις έρευνες αυτές διαπιστώθηκε ότι στην αντίληψη των παιδιών η ενέργεια αναβλύζει από τις πρίζες ή τις μπαταρίες, και επομένως ο ηλεκτρισμός είναι ένα *δεδομένο* στοιχείο της φύσης. Χρειάστηκε η παρέμβαση άλλων κλάδων (κυρίως της επιστημολογίας και της κοινωνιολογίας) για να συνυπολογιστεί στην ερμηνεία αυτών των πορισμάτων η επιρροή του καθημερινού και πρακτικο-εμπειρικού τρόπου βίωσης της πραγματικότητας. Οι ερευνητές διαπίστωσαν σταδιακά πως οι «αφελείς» παραστάσεις των παιδιών δεν διέφεραν ουσιαστικά από εκείνες των ενηλίκων όταν οι τελευταίες καταγράφονταν σε ένα πλαίσιο «αυθόρμητης», μη προβλημα-

τοποποιημένης δράσης. Έτσι η συζήτηση πέρασε, με τη συμβολή των νεότερων φαινομενολογικών και κονστρουκτιβιστικών θεωριών, από τις «εσφαλμένες ιδέες» στα «εναλλακτικά πλαίσια», τα οποία σε γενικές γραμμές ισχύουν ανεξαρτήτως ηλικίας ή γνώσεων.

Στον «για εμάς» κόσμο ο ηλεκτρισμός αποτελεί μη προβληματικό, αυτονόητα δεδομένο και καθοριστικό στοιχείο της περιβάλλουσας φύσης. Με μια έννοια, η ίδια η επιστήμη όχι μόνο έχει αποδεχτεί ήδη την απορρόφηση του κατασκευασμένου στη φύση, αλλά και επιβεβαιώνει τον συγκροτησιακό ρόλο του ηλεκτρισμού στη διαμόρφωση της φύσης. Έτσι η έρευνα σχετικά με τον ηλεκτρισμό δεν αποτελεί μόνο αντικείμενο μιας τεχνολογίας που απασχολεί έναν κλάδο μηχανικών. Αποτελεί βασικό κεφάλαιο της ίδιας της φυσικής, παρά το γεγονός ότι τα ηλεκτρικά φαινόμενα στην «άγρια» φύση είναι ελάχιστα και δευτερεύουσας σημασίας για τη θεωρία (στατικός ηλεκτρισμός, κεραυνοί). Η φυσική παράγει έννοιες και θεωρία σχετικά με κάτι που «προστέθηκε» στη φύση βάσει κατασκευών οι οποίες στηρίχθηκαν στην ίδια τη φυσική (ως θεωρία και τεχνολογία). Και ποιος θα μπορούσε πια να αμφιβάλλει για την καθοριστική συνδιαμόρφωση της φύσης από τον ηλεκτρισμό, όταν (όπως μας δείχνουν με εντυπωσιακό τρόπο οι δορυφορικές φωτογραφίες) ο πλανήτης μας είναι (και) ηλεκτροφωτισμένος. Ούτε καν ένας εξωγήινος.

Χρησιμοποίησα το παράδειγμα των ερευνών γύρω από τις παραστάσεις παιδιών και ενηλίκων για να δώσω έμφαση στο στοιχείο τού αυτονόητα δεδομένου και μη προβληματικού. Πράγματι, αυτό που κατά κύριο λόγο χαρακτηρίζει τον ηλεκτρισμό στον (κοινωνικό και φυσι-

κό) κόσμο μας είναι η απανταχού παρουσία του – που επιβεβαιώνεται οδυνηρά όταν και όπου λείπει. Από την καθημερινότητα της κουζίνας, της τηλεόρασης, του φωτισμού των δρόμων ή της μίζας του αυτοκινήτου μας, μέχρι τις συσκευές των γραφείων ή τα μηχανήματα των εργοστασίων, η ζωή μας σε όλες της τις εκφάνσεις είναι αδιανόητη χωρίς τη μη προβληματική ροή ηλεκτρικού ρεύματος. Εξού άλλωστε και καμιά φορά επιδιώκουμε μια τεχνητή άρση αυτής της συνθήκης για να «αποτραβηχτούμε», να «κλείσουμε τους διακόπτες». Ακόμα και σε ό,τι σχεδιάζουμε, ως άτομα ή ως κοινωνία, για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής μας, η ύπαρξη του ηλεκτρισμού, η απρόσκοπτη «ροή» του, αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση, τόσο θεμελιώδη που δεν χρειάζεται να τη θεματοποιούμε. Η εποχή που ο Λένιν χρειαζόταν να προσθέτει δίπλα στο σοσιαλισμό που υποσχόταν και την εγκατάσταση του ηλεκτρικού λαμπτήρα μοιάζει εξωτικά μακρινή – αν και, πράγμα σημαντικό, όχι για όλους. Το σύνθημά του όμως μιλάει από μόνο του. Ο ηλεκτρισμός αποτελεί *για εμάς*, με την έννοια που θα χρησιμοποιήσω και στη συνέχεια, μάλλον ένα «γενικευμένο μέσο» παρά ένα φαινόμενο προς διερεύνηση ή μια καταλυτική τεχνολογία.²

β. Ο «δικός μας» κόσμος

Το δεύτερο στάδιο της πορείας που διήνυσε η επεξεργασία της πραγματικότητας κατά τη νεωτερικότητα συνί-

2. Για μια διαφορετική προσέγγιση του ηλεκτρισμού ως μέσου βλ. Hagen (1999).

σταται σ' αυτό που, κατά ρητή αντιδιαστολή προς τον τρέχοντα κοινωνικό κονστρουκτιβισμό, θα ήθελα να το ονομάσω «πραγματική κατασκευή του κοινωνικού».

Πρόκειται για έναν ιδιότροπο αναδιπλασιασμό της κοινωνικής πραγματικότητας σε ένα «φαινομενολογικό ανάλογο» της, το οποίο όμως οικοδομείται πραγματικά με όλες τις υλικές προϋποθέσεις. Έτσι διαμορφώνεται ο δικός μας κόσμος: κατανοητός σ' εμάς, ορατός στην καθημερινότητά μας ως κόσμος διαδράσεων και κοινωνικών «δεδομένων», ως κόσμος που επιβεβαιώνει την ατομική μας υποκειμενικότητα, η οποία άλλωστε αποτελεί και το κέντρο του.

Οι διατυπώσεις που χρησιμοποιώ ίσως ξενίζουν. Είμαι όμως και πάλι αναγκασμένος να περιοριστώ σε λίγες διευκρινίσεις, παραπέμποντας σε άλλες εργασίες για συστηματικότερη τεκμηρίωση (βλ. Kouzelis 1985).

(1) Σε μια πρώτη προσέγγιση, εδώ έχουμε να κάνουμε με μια διαδικασία ανάλογη εκείνης του προηγούμενου σταδίου, μόνο που αυτή τη φορά στη θέση του φυσικού έχουμε τον κοινωνικό κόσμο. Αν και αυτό δεν είναι απολύτως ακριβές (γιατί η οικοδόμηση αυτού του δεύτερου κόσμου επιφέρει μεταβολές στον πρώτο και δεν είναι ανεξάρτητη από εκείνον), μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τις κρίσιμες διαφορές. Στις επιστήμες –όπως αναφέρθηκα σε αυτές σχετικά με το ρόλο τους στο προηγούμενο στάδιο– εδώ αντιστοιχούν λόγοι με μια ρητή και κυρίαρχη παρεμβατική και ρυθμιστική πρόθεση. Ακόμα και μια γρήγορη ματιά στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών αρκεί για να μας πείσει ότι, πέρα από τις, συχνά αγεφύρωτες διαφορές, η προγραμματική διάσταση αποτελεί

συστατικό στοιχείο των «μεγάλων» θεωριών περί κοινωνίας. Υπήρξαν πάντα και σχέδια δράσης. Εξήγηση και κατανόηση υπηρετούσαν πάντα, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, και μια στοχοθεσία αλλαγής, βελτίωσης, χειραφέτησης ή έστω απρόσκοπτης επικοινωνίας. Η παρεμβατική διάσταση ήταν ρητά ή άρρητα παρούσα. Κατά έναν παράδοξο, αλλά οικείο στην κοινωνιολογία, τρόπο, αυτή η παρεμβατική διάσταση είναι εξίσου αν όχι και περισσότερο έντονη στα «παραδείγματα» που ρητά την αρνούνται: η «αξιακά ουδέτερη» περιγραφή και εξήγηση όπως και η αποστασιοποιημένη κατανόηση στοχεύουν σε μια ερμηνεία των κοινωνικών σχέσεων που είναι καθοριστική ως τέτοια, έχει δηλαδή άμεσες κοινωνικές επιπτώσεις ως ερμηνεία. Έτσι, για να περιοριστώ στο γνωστότερο παράδειγμα, η κλασική εκδοχή του δομολειτουργισμού στο πρότυπο του Πάρσονς «λειτουργεί» καταλυτικά ως ερμηνεία που νομιμοποιεί και τείνει να σταθεροποιήσει τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις, ακόμα και εκεί όπου δεν ασκεί κανενός είδους κριτική (βλ., για παράδειγμα, τα σχετικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση στα Parsons 1954 και 1959). Ακριβώς όμως το πεδίο των κοινωνικών ορισμών και της απόδοσης νοημάτων είναι εκείνο στο οποίο μπορούν να ασκηθούν οι κρισιμότερες παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Έστω και αν η (κοινωνική) πραγματικότητα που βιώνουν τα άτομα δεν είναι η μόνη, όπως μας υποδεικνύει η νεότερη φαινομενολογία (Berger και Luckmann 2003), είναι πάντως μία πραγματικότητα και μάλιστα η πραγματικότητα του κόσμου τους.

(2) Από τη δουλειά του Φουκό (Foucault 1982, 1987, 1989) γνωρίζουμε ότι στη συγκρότηση της νεωτερικής

εκδοχής των επιστημών, που σημαδεύει το πρώτο στάδιο, αντιστοιχεί, αναφορικά με τον κοινωνικό κόσμο, η συγκρότηση *πειθαρχιών* που έχουν ως στόχο τη διαμόρφωση των ατομικών υποκειμένων της νεωτερικότητας. Η ιστορική διαδρομή αυτών των *πειθαρχιών* ρίχνει φως σε δύο κρίσιμες διαστάσεις της «πραγματικής κατασκευής του κοινωνικού». Η πρώτη είναι η υλική της διάσταση, αυτό που θέλω να τονίσω με το επίθετο «πραγματική» στην παραπάνω διατύπωση. Οι λόγοι, των οποίων την πορεία παρακολουθεί ο Φουκώ αλλά και οι συνεργάτες του (κι εδώ αναφέρομαι πρωτίστως στους Ντελέζ και Ντοζζελό, στους οποίους οφείλω τον όρο *κοινωνικό* με την έννοια που τον χρησιμοποιώ – Donzelot 1997· Deleuze 1997), δεν υπήρξαν σε κανένα στάδιο απομονωμένοι από τις αντίστοιχες πρακτικές: είναι πάντα «πρακτικοί λόγοι», συνδεδεμένοι με υλικές κατασκευές (π.χ., κτίρια), χειρισμούς του σώματος, εργαλεία και εργαστήρια, νομοθετικές ρυθμίσεις, πληθυσμιακές πολιτικές, κοινωνικούς θεσμούς. Η κατασκευή του κοινωνικού δεν περιορίστηκε σε κανένα στάδιο στο συμβολικό επίπεδο και την παραγωγή ή την τροποποίηση νοημάτων, όσο σημαντικές κι αν στάθηκαν αυτές οι διεργασίες. Η «επικράτεια του νοήματος» δεν στέκει χωρίς το δικό της υλικό υπόβαθρο. Η δεύτερη κρίσιμη διάσταση αφορά τη διαμόρφωση των υποκειμένων. Ως προς αυτό μάλιστα το σημείο θα ήταν χρήσιμο να διαβάσουμε την κοινωνική φαινομενολογία και τις θεωρίες της συμβολικής αλληλεπίδρασης από τη σκοπιά του Φουκώ. Το κοινωνικό κατασκευάζεται εξαρχής ως «κόσμος» εκείνων των υποκειμένων που μορφοποιούνται από τις κοινωνικές *πειθαρχίες* ως εξατομικευμένοι δρώντες. Κατασκευάζεται ως ένας

κοινωνικός κόσμος που υπακούει στη λογική της ερμηνείας του από τη σκοπιά μεμονωμένων μονάδων – «τη σκοπιά του απομονωμένου ατόμου», λέει ο Μαρξ (Marx 1989: 54). Οι θεμελιώδεις άξονες του χώρου, του χρόνου και της αιτιότητας τίθενται στα θεμέλια αυτής της κατασκευής έτσι όπως προσλαμβάνονται από τη σκοπιά του μεμονωμένου, συμβολικά δια-δρώντος –κι έτσι ακριβώς τους ορίζει η κονστρουκτιβιστική φαινομενολογία επανορίζοντας σε αυτό το πλαίσιο τα λογικά απριόρι του Καντ (Berger και Luckmann 2003: 49 κ.ε.)–, εξού και μιλάω για «φαινομενολογικό ανάλογο». Με μια έννοια, στο πεδίο του κοινωνικού κόσμου η δυναμική («εικονική») πραγματικότητα έχει παραχθεί ήδη από καιρό.

(3) Όπως και προηγουμένως, αναφορικά με τον φυσικό κόσμο, κι εδώ απαιτείται μια σημείωση σχετικά με τα «όρια». Χαρακτηρίζοντας την κατασκευή του δικού μας κοινωνικού κόσμου έναν «αναδιπλασιασμό» και μιλώντας για ένα «ανάλογο», υπαινίσσομαι σαφώς πως αυτή δεν είναι η μοναδική κοινωνική πραγματικότητα. Εδώ το «άγριο» εξακολουθεί να συνυπάρχει και να έρχεται σε τακτική και έντονη σύγκρουση με τον ρυθμισμένο κόσμο, γιατί δεν μπορεί να διακριθεί ως προς την επικράτειά του, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Η κοινωνική πραγματικότητα *συνυπάρχει* με το κατασκευασμένο ανάλογό της, προσδιορίζει τις σχέσεις αλλά και τα ίδια τα υποκείμενα (και τη «σκοπιά» τους) ακόμα και ενάντια στο πώς τη βιώνουν εκείνα. Μπορούμε να αφορίζουμε, να παραγνωρίζουμε ή και να νομιμοποιούμε τις ταξικές διακρίσεις ή τις κοινωνικές συγκρούσεις, η διαρκής επανεμφάνισή τους όμως δεν διαγράφεται και απαιτεί συνεχείς διορ-

θωτικές παρεμβάσεις για τη διατήρηση της συνοχής του δικού μας κόσμου και των λόγων που τον στηρίζουν.

(4) Μια, τελευταία, παρατήρηση σχετικά με την ιδιαίτερη τεχνολογία του κοινωνικού κόσμου. Δεν αναφέρομαι σε ό,τι έχει αποδοθεί ως «κοινωνική τεχνολογία» αλλά εντέλει στις επιπτώσεις αυτού του δεύτερου κόσμου πάνω στον πρώτο. Μεταβάλλοντας ριζικά τη «σφαίρα της κυκλοφορίας» και κατ' ουσίαν ιδρύοντας το μεγάλο πεδίο αυτού που ονομάζουμε «καθημερινότητα», ο κοινωνικός κόσμος αναδεικνύει ως πρωτεύον πεδίο δράσης εκείνο της επικοινωνίας, με την έννοια του Χάμπερμας (Habermas 1981α, 1981β). Από εδώ προκύπτει η επαναστατική εξάπλωση των μέσων (των «media») που θα αποτελέσει βασική συνιστώσα για τη συγκρότηση του «τρίτου κόσμου».³

3. Οι επιπτώσεις της ριζικής αναδιάρθρωσης του πεδίου της επικοινωνιακής δράσης πάνω στον για εμάς κόσμο των φυσικών αντικειμένων είναι ίσως οι σημαντικότερες από τη σκοπιά των υλικών μεταβολών. Θα ήθελα να σημειώσω όμως και μια επιστημολογική επίπτωση, καθώς εξακολουθεί να είναι επίκαιρη. Η εγκατάσταση και η σταθεροποίηση της «επιζωότητας των νοημάτων» διέυρναν αποφασιστικά την πρόσληψη των δυνατοτήτων της θεσμοποίησης ως «κατασκευής». Σε μια κοινωνία συμβολικά δρώντων υποκειμένων τα πάντα μπορούν πλέον να ερμηνεύονται ως «κοινωνικές κατασκευές». Κι αυτό το «τα πάντα» δεν έχει όρια ως προς τον για εμάς φυσικό κόσμο. Έστω και αναδρομικά, ο φυσικός κόσμος μπορεί να επανερμηνευτεί ως «κοινωνικά κατασκευασμένος» (ακόμα και η ανακάλυψη της Αμερικής, σύμφωνα με τον Woollgar 1988, μπορεί να επανοριστεί ως εφεύρεση). Μια τέτοια επιστημολογική ομογενοποίηση του κόσμου αντιστρέφει την παλαιότερη υποταγή του κοινωνικού στο φυσικό. Αυτή τη φορά το καθολικό είναι το κοινωνικό.

Χαρακτηριστικό στίγμα του δεύτερου σταδίου, της συγκρότησης του δικού μας κόσμου, θα μπορούσε να θεωρηθεί η εκπαίδευση.

Αυτός ο κατεξοχήν νεωτερικός θεσμός ορίζει την υποκειμενικότητά μας εντός του κοινωνικού κόσμου: είμαστε ό,τι είμαστε σε σχέση με μια προηγούμενη ή τρέχουσα δια-μόρφωση. Όπως έχει δείξει όλη η κοινωνιολογική παράδοση, η εκπαίδευση προσδιορίζει και νομιμοποιεί τις πολιτισμικές και κοινωνικές ταυτότητες, τους τρόπους και τις δυνατότητες συνδιαλλαγής, τις κοινωνικές θέσεις και τα κοινωνικά αιτήματα. Το συνολικό οικοδόμημα του κοινωνικού κόσμου μπορεί να διαβαστεί ως ένα σύστημα ανάλογο και εξαρτημένο από εκείνο της εκπαίδευσης – αυτή είναι η εκδοχή του Πάρσονς (Parsons 1959)– ή ως ένα σύνολο σχέσεων που αναπαράγεται χάριν της «συμβολικής βίας» που επιβάλλει και αναπαράγει η εκπαίδευση – στην εκδοχή του Μπουρτιέ (Bourdieu και Passeron 1973). Η εκπαίδευση εμφανίζεται και ως το κατεξοχήν (νόμιμο) μέσο που διαθέτουν τα άτομα για να μεταβάλουν την κοινωνική τους θέση. Σε αυτό το ιδιαίτερο καθεστώς της εκπαίδευσης εντός του δικού μας κοινωνικού κόσμου αντιστοιχεί και η κατά Λούμαν γνώση ως «γενικευμένο μέσο» (Luhmann 1975). Κατ' αυτή την έννοια, από τη σκοπιά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως άλλωστε και από εκείνη της οικονομικής οργάνωσης (Bell 1973, Βονβ 2002), η κοινωνία της γνώσης δεν είναι μια τόσο πρόσφατη εξέλιξη, αποτελεί προϊόν διαδικασιών κατά πολύ προγενέστερων και ανεξάρτητων από τη διάδοση της ΤΠΕ – ο ίδιος ο όρος *κοινωνία της γνώσης* χρονολογείται άλλωστε τουλάχιστον από το 1966 (Lane 1966: 650).